

HISTORISK TOPIK¹

I det følgende vil vi beskæftige os med poesiens retoriske temaer. Dermed mener jeg ikke poesiens genstandsområde (fx krigshandlinger, fyrstelovprisning, sædelære, natur- og kunstbeskrivelse, hyrdeliv, kærlighed) og heller ikke mytiske, historiske eller religiøse motiver (Troja, Alexander, visioner om det hinsidige). Snarere handler det om de retoriske skemaer fra antikken, som kaldes *topoi* eller *loci* eller *loci communes*, det som man i en nedsættende undertone gengiver som *Gemeinplätze* [klichéer] på tysk. På ældre tysk siger man mere rigtigt: *Gemeinort* [almensted]. Hver plads er et sted, men ikke hvert sted er en plads! Men hvad er et "retorisk sted"? Hvordan skal man forstå denne metafor? Det skal man fra den antikke retoriks historie.

Når der her bliver talt om den "antikke retorik", så skal det forstås som en provisorisk forkortelse for meget indviklede historiske omstændigheder. Retorikken i den græske blomstringstid er en anden end i den romerske republik. Quintilians er en anden end den antoniniske æras *atticisme*. Ja,

1 Teksten stammer fra Curtius' *Zur Literaturästhetik des Mittelalters I-III* i *Zeitschrift für romanische Philologie*, bd. 58, 1938, nærmere bestemt s. 134-142 fra afsnittet "Begriff einer historischen Topik". O.a.

i den græske blomstringstid var værdsættelsen og opfattelsen af retorikken endda helt forskellig hos Platon († 347 f.Kr.), Isokrates († 338 f.Kr.) og Aristoteles († 322). Trods denne her blot antydede problematik bør og må vi af hensyn til vores formål tale om den antikke retorik, som om den var et enhedsligt hele.² Dermed vender vi tilbage til "almenpladserne". Man skelnede i Athen og tilsvarende senere i Rom mellem tre hovedarter³ inden for talekunsten: retstalen, den politiske tale, lov- og pragttalen (*genos epideiktikon*, *genus demonstrativum* samt *laudativum*, også kaldet *logos panegyrikos*, lat. *panegyricus*). Den, som ville være taler, skulle have en vejledning, sådan som når stræbsomme gymnasieelever for blot en menneskealder siden studerede "vejledning til udfærdigelse af tyske stile". Eleven lærte derigennem hemmelighederne bag "dispositionen", "indledningen" og "overgangene". Dispositionslæren var også en af de fem hoveddele i den antikke retorik.⁴ Men dens primære og vigtigste del handler om "inventio" (*heuresis*), dvs. om "det at finde frem til". Først og fremmest i retstalen, men også i de to andre arter, behøvede man bevise og et overblik over de bedste bevisformer. De *inventio*-læren sammenstillede den slags former. Den underviste i at "finde", idet den viste stedet eller stederne, hvor der var noget at finde. Det "retoriske sted" (*topos*, *locus*) er altså et findested. Et eksempel: Vi kender endnu i dag sætningen *is fecit cui prodest* [den, som det gavner, har gjort det. O.a.] og følger den, også uden at kende den, i vores tænkning. Denne sætning er et *topos* i retstalen og bliver – i en noget anden form – allerede bogført af Aristoteles i hans samling af 28 bevis-topoi. Betegnelsen for det sted, hvor man finder en bevisform, ændrede betydning og kom til at handle om den tilhørende bevisform. Nu må man skelne specielle topoi – dvs. sådanne som kun egner sig til en taleform eller underform – fra de almene topoi, som er anvendelige overalt. De første hedder *topoi idioi*, de sidste *topoi koinoi* eller *loci communes*: "almensteder". Læren om topoi hed *topik* og var en underafdeling af findelæren. Den blev grundlagt af Aristoteles og videreudviklet

2 Tredje del af dette arbejde vil komme nærmere ind på dette [Ernst Robert Curtius, *Zur Literarästhetik des Mittelalters III*, Zeitschrift für romanische Philologie, bd. 58, 1938, o.a.]

3 Denne tredeling går tilbage til Aristoteles.

4 De blev omsat til memorialvers af blandt andre Walahfried Strabo (P 2, 359).

efter ham i mange forskellige og forgrenede former. Cicero forfattede selv et skrift ved navn *Topica*. Senere, betydningsfulde systematiseringer af retorikken og topikken opstod i kejsertiden. Særligt righoldig var udviklingen af lovtalens topik, især herskerlovprisningen (*basileus logos*). Den retoriske arv fra antikken blev overtaget af middelalderen og plejet i skolen. Desværre er vores kendskab til den middelalderlige retorik, som en af de største kendere af den latinske middelalder har formuleret det, "endnu ret fragmentarisk".⁵ Vi har endnu heller ikke noget overblik over, på hvilken måde den antikke retorik blev omdannet med henblik på fx brevkunsten, hagiografien og prædikenlæren. En del af den retoriske skolearv blev kun mundtligt overleveret. Men sammenhængen med den antikke retorik støder man alligevel på overalt. Den begynder med den patristiske skriftkultur. Vi har tilstrækkelig viden om, i hvor høj grad Augustin er præget af den antikke retorik. Den uidentificerede forfatter til en biografi af kopteren Pachomius († 346), der tog det indflydelsesrige skridt fra eremitlivet til grundlæggelsen af klostervæsenet, skriver i sin indledning udtrykkeligt, at han i sin fremstilling knytter an til hedningenes retorik.⁶ Den hellige Hieronimus var som bekendt "ciceronianer". Retorikken udgør, om jeg så må sige, en fællesnævner for den antikke og oldkristne litteratur. De antikke skemaer har i det store hele holdt sig påfaldende godt. Den sidste middelalderlige digterskole bærer navnet *les grands rhétoriciens*. Men også renæssancen og barokken har gjort stærk brug af retorikken. I de moderne sprog finder man endnu talrige leksikalske nedslag fra den retoriske terminologi. Herom vidner også begrebet topik såvel som det engelske *topic* (diskussions- eller talegenstand) og det spanske *tópico* (kliché).⁷

5 M Grabmann, *Eine lateinische Übersetzung der pseudo-aristotelischen Rhetorica ad Alexandrum* (= Münchener SB 1931/32, hæfte 4). I denne afhandling finder man den bedste forskningsoversigt. Dertil kommer oversigten i Manitius over Alcuins retorik I, 282; over det 10.-12. århundredes retoriske skrifter: 2, 640 og 3, 9. Et nyttigt helhedsoverblik findes i C.S. Baldwin, *Medieval Rhetoric and Poetic*. New York 1928.

6 *Bibliothek der Kirchenväter*, red. Bardenhewer, bd. 31 (1917), 802.

7 På fransk er *topique* forblevet begrænset til det lærde kunstsprog, sml. Littré. En nydannelse i det 19. århundrede er *topo*. Delvaus *Dictionnaire de la langue verte* (som jeg bruger i Fustiers udaterede nyudgivelse fra 1883) oplyser: *Topo, plan topographique, – dans l'argot des officiers d'état-major. Se dit aussi pour officiers d'état-major. Se også supplementsbindet, s. 585: Circulaire: proposition, motion. Argot des élèves de*

Hvad har topikken nu med den romanske litteraturhistorie at gøre? Svaret ligger i den afgørende historiske proces, som den romerske poesi gennemgår efter Augustus, og som den klassiske filologi betegner som "retoriseringen af poesien",⁸ en tilsyneladende intralitterær proces, der alligevel indgår i en større historisk sammenhæng. Den fri politiske tale forsvinder i Rom, da kejserdømmet opstår. Også retstalen træder i baggrunden og behandler nu kun fiktive tilfælde. De offentlige talere bliver skoledeklamatorer. Fordrevet fra Forum, trænger retorikken ind i kunstprosaen, filosofien og poesien. Den bliver jævnlige betegnet som *sanctior illa et augustior eloquentia* [en mere hellig og statelig veltalenhed] (Tacitus, *De Oratoribus* 4). Homer gælder som opfinder af retorikken (Quintillian 10, I, 46). Al senromersk og middelalderlig poesi er mere eller mindre retoriseret. Hver form for litterær komposition, der her fuldendes, bliver værdsat som veltalenhed (Plinius, Ep. 6, 21, 4). Dette virker da også atter tilbage på den romanske digtning, sådan som jeg har forsøgt at vise omkring Alexius-kvadet⁹ og håber på at vise omkring det latinske Cid-digt, der går forud for Cid-eposet.¹⁰ Kendskab til de retoriske og især panegyriske topoi er uundværligt for den middelalderlige poesi. En "Topik" hører altså hjemme i litteraturvidenskabens principlære. Det bliver en historisk topik i modsætning til ældre tiders normative topik. Således må middelalderens tidslige grænser overskrides både bagud og fremadrettet. Mange topoi rækker tilbage til det 1. århundrede af kejsertiden, især til

l'École polytechnique. – L. Rigauds *Dictionnaire d'Argot moderne* (1988) bemærker: *Topo. Remontrance à l'élève, dans le jargon du collégien; du grec τοπος, lieu commun, discours banal.* En bekendt har skrevet til mig: *L'expression serait née dans les écoles scientifiques, Polytechnique ou Centrale; elle aurait d'abord désigné le travail graphique qu'un élève doit fournir à un examen et par extension aurait fini par vouloir dire: exposé quelconque, discours.* Topo er også betegnelse for korte skriftlige stiløvelser i parisiske gymnasier, af og til også for politiske taler; *un député fait son topo.* Begge betydninger af det græske topos, der er blevet specificeret som topografi og topik, synes altså at have blandet sig i det franske topo.

8 W. Kroll, *Studien zum Verständnis der römischen Literatur* (1924), s. 108 f.

9 *Zeitschrift für romanische Philologie* 1936, s. 113. Også min undersøgelse af Jorge Manrique (i samme tidsskrift 1932, s. 129) behandler et panegyriske topos.

10 Curtius skriver om dette i 5. afsnit af *Zur Literarästhetik des Mittelalters II.* O.a.

den post-augustæiske "sølvalderdigtning".¹¹ Deres efterliv kan følges helt frem til det 17. århundrede, og jævnligt også længere endnu. Der findes stilkontinuiteter, der rækker fra Statius til Calderón. Der findes en litterær tradition, der går fra den romerske efterblomstring omkring år 400 til det 12. århundredes renæssance og herfra videre til barokken. Hvordan man historisk skal opfatte denne kontinuitet, hvordan den navnlig forholder sig til den italienske og nordiske renæssance, hvor vi er vant til at se grænse-skel mellem to tidsaldre, hvordan den forstod sig som netop kontinuitet – det er spørgsmål for sig, som jeg her kun kan berøre med nogle få ord. Først og fremmest skal det siges, at middelalderen lever videre på underjordisk vis i renæssancen og liver op igen, efter at renæssancen er klinget af. Hvad angår Spanien, er dette for længst blevet opdaget. Men også i England står en digter som Donne († 1631) og en prosaist som Sir Thomas Browne († 1681) betydelig nærmere middelalderen end renæssancen. Barokdigtningens manierisme viser i alle lande et forunderligt slægtskab med den middelalderlatinske manierisme i det 12. århundrede. Når Góngora taler om fugle som fjerklædte citarer", når *hidrópico* bliver et af Calderóns yndlingsord (*el corazón hidrópico de victorias*), så er det retoriske forsiringer, som let kan føres tilbage til den latinske digtning fra det 12. århundrede, og som er bevidst uklassiske. Jeg begrænser mig til disse to eksempler, men ville kunne tilføje utallige andre. Det må ske i anden sammenhæng. Blot vil jeg påpege, at nylatinernes renæssance og humanisme på ingen måde fortrængte den middelalderlatinske poesi. Tværtimod: Den vandt ny udbredelse gennem opfindelsen af bogtrykkekunsten. Blot nogle få datoer: *Ligurinus* udkom i Augsburg i 1507; *Architrenius* i Paris 1517; Walter fra Chatillons *Alexandreis* blev trykt i 1513, 1541, 1558 og 1659; Marbods digte udkom i Rennes 1524; Matthaëus fra Vendômes *Tobias* udkom i 1642 i Bremen; Joseph Iscanus' epos udkom i Frankfurt i 1620, i Amsterdam i 1702, i London 1825. Og det er blot et lille udvalg. Det rækker alligevel som bevis for, at den middelalderlatinske kunstpoesi endnu i det 16. og 17. århundrede havde talrige læsere. Eftervirkningen fra denne læsning burde ikke være svær at påvise i barokdigtningen.

11 Jeg har med nogle få undtagelser måttet afstå fra en tilbagesporing til den græske litteratur.

Vanskeligheden i de forestående, her skitserede forskningsopgaver ligger deri, at ingen enkeltperson kan overskue den bunke af latinsk og romansk skriftkultur, som blev udgivet fra augustæisk tid og frem til omkring år 1700. Til de forelagte resultater knytter sig derfor et præg af foreløbighed. De er åbne til alle sider og også bevidst holdt åbne. Jeg håber at blive belært af mere kyndige. Hver tekst, som læses på ny, kan kræve rettelser eller forskydninger af problemstillingen. Alligevel må litteraturhistorikeren vove med egen hånd at gøre nogle fremstød i originalteksternes uoverskuelige felt. For han medbringer problemstillinger, som han sjældent kan vente at få besvaret af middelalderspecialisterne, hvad enten det er historikere, filosoffer eller middelalderlatinske filologer, og som også ligger den klassiske filolog fjernt – problemstillinger, der i sidste instans peger i retning af den europæiske litteraturs ånds- og formhistorie.¹²

Hvad jeg vil vise i det følgende, er tilvejebragt gennem empiriske iagttagelser og vil blot være et første forsøg. Dog fører empirien til visse principielle erkendelser, som senere vil kunne være frugtbare, og som ikke kan vindes på anden vis. Et topos er noget anonymt. Det flyder forfatteren i pennen som en litterær reminiscens. Det har samme tidslige og rumlige præsens som et billedligt motiv. Toposforskningen ligner "kunsthistorien uden navne" som modstykke til de enkelte mestres historie. Den kan trænge helt frem til de upersonlige stilformer. I disse upersonlige stilelementer berører vi imidlertid et lag af det historiske liv, der er lejret dybere end dét for de individuelle påfund. Vi støder på struktursammenhænge, der, som jeg formoder, kan lede til nye erkendelser for det samlede billede af middelalderens litteratur. Den middelalderlatinske litteraturforskning må gennemgå uhyre stofmængder. Det er derfor forståeligt, at den hidtil sjældent har kunnet komme udover den biobibliografiske præsentation. Toposforskningen tilbyder den ordensskemaer, som er empirisk tilvejebragte, og som tillader den at inddele det historiske stof på en meningsfuld måde.

Den danner en systematik, som ikke er tilvejebragt udefra, men lægger sig op ad den historiske substans, hvoraf den er udvundet. Middelalderlitteraturens vidtstrakte landskab finder i topikkens perspektiv en ny

12 Samlinger som E. Gilsons over toposet *Ubi sunt qui ante nos* ["hvor er de, som var før os." O.a.] er meget prisværdige, se E. Gilson, *Les idées et les Lettres*, 1932, s. 1 ff.

belysning. Det adskilte føjer sig sammen i nye helheder; på dunkle billedsteder falder nyt lys; oversete træk træder frem og nye linjer tegner sig. Og eftersom landskabet med Amiels ord er en *état d'âme* [en åndelig tilstand], så må vores sjælelige forhold til det også ændre sig med belysningen af litteraturlandskabet.

Vi vil fravriste den en interesse af en ny art. Men den historiske topik kan også bidrage med forskelligt til forståelsen af enkelte værker og isolerede tekster.¹³ Den muliggør en sontring mellem individuelt og typisk, men også mellem folkeligt og lærd. Man kan kun forstå en middelalderlig tekst, hvad enten den er af historisk, filologisk eller anden art, hvis man har undersøgt, om den befinder sig inden for topostraditionen. Den, som ikke holder sig dette for øje, kan nå til fejlslutninger af betydeligt omfang. Og ofte fører en sådan fremgangsmåde til, at en middelalderlig tekst opfattes som et historisk vidnesbyrd eller psykologisk dokument, når den blot er en variation over en typisk formel i traditionen.

Heller ikke den nylig opståede stilforskning holder sig altid til denne fremgangsmåde. Den søger forfatterens individualitet i stilen. Det er berettiget, hvad angår den moderne epoke, som begynder med litteraturrevolutionen i det 18. århundrede; nærmere sagt med indførelsen af den engelske teori om "the original genius". Men for antikken og litteraturen før 1750 gælder dette vilkår kun i begrænset omfang. Eduard Norden har

13 Et eksempel er det nyligt udgivne bind 5, 1 i *Poetae latini medii aevi*, som vi kan takke den gamle mester Karl Strecker for. Wather von Speier videregiver de ord, som biskop Baldrich sendte ham og tilføjer: *Quid facerem tanti percussus odore iacinthi?* (s. 15. 111). Denne ellers ikke dokumenterede vending er en variation over toposet "prælater kan sammenlignes med ædelsten". Sedulius Scottus bruger i denne betydning beryl, topas, safir (P 3, 172, 63 ff). Hyacinthus er (også bibelsk) både betegnelse for en ædelsten og en blomst. Måske derfor *odore?* Men sammenlign *Christi bono odore flagraris*, P 4, 419, 3. – Må det være mig tilladt at tilføje et par forklaringsforslag til Walther von Speiers "Scolasticus": S. 16, 14 *ruqa* betyder også vej eller gyde; *plicare* sammesteds = *applicare*, som *spirare* (11, 22) = *suspirare*: Betydning: "at tilpasse skriftens krumme gyder til liniaturen". Måske tænkte han også på *literae dictae quasi legiterae, quod iter legentibus praestant* (Is. Et. 1, 3, 3). S. 19, 81: *Hinnidum* skal vel forstås som *Hymnidum* ("Muser"). S. 22, 157: Division modtager et hvidt bind fra subtraktion, sådan som multiplikation får et spejl fra addition. S. 16, 10: *Nicostrata* = *Carmentis*, opfinderen af det latinske alfabet (Isidor, Et. 1, 4, 1).

engang sagt: "Det individuelle i den romerske litteratur viser sig ikke så meget i prægningen af det nye, som i den særlige ud- og omprægning af det forhåndenværende." Det gælder *mutatis mutandis* også i middelalderlitteraturen og dens efterliv i renæssancen og barokken. Stilforskning forstået som udforskning af individuel stil er derfor kun mulig, når der er udarbejdet en topik. Kan man så også betegne sidstnævnte som stilforskning? Af terminologiske grunde forekommer det mig uhensigtsmæssigt. Betegnelsen stilistik blev af Bally forbeholdt undersøgelsen af *expression parlée*, hvilket indebærer, at det er en lingvistisk disciplin, som principielt udelukker litteraturforskningen. Også Winklers definition af stilistikken som "videnskaben om sprogbygningens sjælelige værdier" er grundlæggende en lingvistisk bestemmelse.¹⁴ Uden definatoriske bestemmelser bliver der alligevel bedrevet "stilforskning" af talrige andre filologer: enten som indfølelse karakteristisk eller i samme betydning som Lansons "art de la prose...". Alle disse ting har deres plads og deres – ganske vist uens – værdi. Men de går i en anden regning end den her forsøgte fremgangsmåde. Når jeg derfor holder fast i betegnelsen "historisk topik", så sker det netop, fordi den er entydig og umisforståelig. På et senere stadium af undersøgelsen vil jeg – i undersøgelsen af poetiske teknikker¹⁵ – komme til at tale om ting, som man kan betegne som stilelementer. Og måske vil det også der blive muligt at knytte an til den retoriske systematik for at undgå forvekslinger med den sprogvidenskabelige stilistik.

Intet står i vejen for at fortsætte ad den generaliserende induktions vej fra topikken til den "historiske retorik". Dannelsen af dette begreb og udførelsen af dens dertil hørende opgave, ville bringe den traditionelle retoriks videnskabelige modstykke i miskredit, sådan som det er sket i den moderne bevidsthed. En sådan "historisk retorik" ville ophæve antikkens normative retorik samt dens iboende og fra eftertiden nedarvede rutine i den filosofiske, trefoldige betydning.

Retorikken, som i antikken var et ædelt kulturudtryk, og som forekom Aristoteles egnet og værdig som videnskab, er i nyere tid degenereret til "frase". Det frasekatalog, som Flaubert har præsenteret i sin *Dictionnaire des*

14 Grundlegung der Stilistik 1929.

15 Curtius sigter her til *Zur Literaturästhetik des Mittelalters III*.

idées reçues, angiver et historisk vendepunkt: Her begynder den moderne kamp mod frasen, som af historiske grunde stadig er aktuell i de romanske lande. Måske har også en og anden læser af nærværende skrift frygtet, at undersøgelsen af tusindårige topoi vil være som at tærse langhalm; at litteraturhistorien bliver reduceret til en tom traditionsskematisme, og at originaliteten i middelalderlitteraturen kommer til kort, når man forfølger kontinuiteten i de antikke formelementer. Men topoi er ikke stive, uforanderlige skemata. I forbindelse med store historiske ændringer, såsom kristningen og germaniseringen af den gamle verden, opstår også nye topoi og gamle omdannes. I de retoriske formlers historie kan man aflæse et stykke kulturhistorie. Man kan i tilsyneladende døde vendinger føle, hvordan fortidens liv bliver levende igen. Antikke formelementer i digtningen fra det 12. århundrede virker som antikke værkdele i romanske kirker eller som de romerske marmorkar, man finder som andre i Roms kristne basilikaer. Efterligningen af antikken i middelalderen var naiv, ligesom datidens viden om antikken var det. Den misforstod meget, men på en produktiv måde. For den historiske fornuft er den skabende misforståelse ingen foragtelig kategori. Således er den middelalderlatinske "elegiske komedie" en produktiv misforståelse af Plautus, og den har for sit vedkommende – som Faral overbevisende har påvist – frembragt den gammelfranske *fabel*. Således har man læst quintilianske deklamationer som fortællestof og forvandlet dem til latinske versnoveller. Og således er det spanske *disparate*, som jeg håber at kunne vise, opstået af et misforstået Horatsvers om "præsten Genius" og af det antikke Adynaton. Den antikke genre for hyrdedigtning (Ekloge) dannede ramme for åndelig opbyggelighed (Theodul, Johannes af Garlandia)¹⁶ såvel som for orientalske romaner ("Gesta Apollonii"). På tilsvarende vis er antikke personligheder (Vergil), guder og meget andet blevet misforstået og omdannet. Dante mente at skrive en komedie, da han skabte sit verdensdigt. Løsrivelsen fra den middelalderlige ånd bekendtgøres altid med, at man genopdager den "virkelige oldtid" og mener at tænke "antikt".

Den moderne epoke er afvisende overfor enhver efterligning af historisk prægede former. Vi ønsker det oprindelige og ægte. Klassicismen

16 Sml. E. Faye Wilson i *Speculum* 1933, s. 358. I vores egen tid har Francis Jammes skrevet *Les Géorgiques chrétiennes*.

er os fordægtig. I de romanske lande, hvor den retoriske tradition stadig besidder en anden magt end hos os, hvor den blot anses for frase, kan man derfor lejlighedsvis finde en så uvillig forsagelse af topikken, som vi gør i José Ortega Y Gassets ord, der kan få lov at afrunde vores overvejelser:

De klassiske epoker er grundlæggende set uoprigtige... Det klassiske liv er bygget over klichéer... Klichéen [*el tópico*] er en upersonlig sandhed, og når vi opdager, at en tidsalder har været tilfreds med at leve omgivet af klichéer, må vi nødvendigvis også tænke, at dens individer var upersonligt anlagt... Indlejret i disse er tilbøjeligheden til at tro, at livet skal bestå i individets tilpasning til særlige, officielt givne intellektuelle eller æstetiske reaktionsformer... Vor egen æstetiske følsomhed er den stik modsatte. For os er det at leve at undgå klichéen, ved at vi i stedet falder tilbage på vores egen, personlige reaktion.¹⁷

Men et andet sted siger den samme forfatter:

Oprigtigheden overlader individet til sig selv ved at fjerne den vejledning, der er at hente i "fraserne". Og eftersom de fleste mennesker er ude af stand til at tænke og føle uden at gentage "fraser", bidrager oprigtighed i første omgang og helt uundgåeligt til, at det menneskelige gennemsnitsniveau daler.¹⁸

Oversat fra tysk af Christian Dahl.

Ernst Robert Curtius (1886-1956): romansk filolog og litteraturhistoriker. Som professor i middelalderlatinsk filologi ved universitetet i Bonn udgav Curtius i 1938 *Zur Literaturästhetik des Mittelalters*, hvorfra dette uddrag stammer, og i 1948 udkom hovedværket *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*. Curtius regnes sammen med Erich Auerbach, Karl Vossler og Leo Spitzer blandt det 20. århundredes betydeligste tyske romanister, og hans forfatterskab omfatter også essays om moderne forfattere som Gide, Joyce og Proust.

17 José Ortega y Gasset, "Sobre la sinceridad triunfante", i *Revista de Occidente* 4, 1924, s. 239f.

18 José Ortega y Gasset, *Obras*, 1932, s. 525.